

CZOGH GÁBOR–SZABÓ GÁBOR–ZSINKA LÁSZLÓ

Változások a magyar város- és településrendszerben 1784 és 1910 között

Egy adatbázis első tanulságai

Bevezetés

A magyar város- és településrendszer a 19. században jelentős átalakuláson ment keresztül. Megváltozott a népesség térbeli eloszlása és változtak a települések funkciói. A városokat vizsgáló szakirodalom már rávilágított a változások több fontos mozzanatára például a modern intézményrendszer kiépülésének jelentőségére.¹

Jelen munkánk alapját egy számítógépes adatbázis képezi, amit Benda Gyula irányításával, Sasfi Csabával közösen állítottunk össze. Célunk egy olyan adatbázis létrehozása volt, amely kiindulópontul szolgálhat a XIX. századi város- és településállomány elemzéséhez. Szándékunk szerint az adatállomány nyitott, más adatbázisokkal összekapcsolható és tetszés szerint továbbfejleszthető. Jelenleg az adatbázis az 1784–87-es, 1851-es (kiegészítve az 1857-es adatokkal) összeírásokban szereplő városok, mezővárosok és 2000 főnél népesebb települések, illetve az 1910-ben összeírt 5000-nél nagyobb lakosságú települések adatait tartalmazza. E három időmetszet népességszámainak kigyűjtésével egy-egy településhez három változót rendeltünk. Az adatbázis a tényleges népességszám mellett magában foglalja az egyes települések névváltozásait, jogállását, illetve azt, hogy melyik megyében írták össze. Az adatbázis nem tartalmazza a katonai határőrvidék és Horvátország adatait. Az adatállomány bővítése a településekhez rendelt újabb változók bevonásával képzelhető el.

Az adatbázis összeállításánál a népességszámot tekintettük alapmutatónak, mivel ennek az adatnak a segítségével elemezhetők legkönnyebben egy városállomány változásai hosszabb időszakban. Választásunk azonban – nyilvánvaló előnyei mellett – az elemzés határait is kijelöli, mivel a városi lélekszám csak közvetve utalhat a városiasodás folyamataira.

Ez a dolgozat – felhasználva adatbázisunkat – a 19. századi magyarországi városodás változásait kívánja feltérképezni. A városodás és városiasodás fogalmakat a magyar szakirodalomban Erdei Ferenc honosította meg,² s bár a mai napig nem tisztázott, hogy pontosan mit takarnak ezek a kifejezések, annyit elmondhatunk, hogy míg a városiasodás a városi jelleg kialakulására vonatkozik és a város kvalitatív jellemzőit vizsgálja (nem agrár népesség aránya, városi népsűrűség, emeletes házak aránya stb.), addig a városodás pusztán a városi lélekszám változásait foglalkozik, és ez alapján következtet az urbanizáció folyamataira.

A továbbiakban az adatbázis alapjául szolgáló 1784–87-es, 1851-es és 1910-es népességszámok elemzésével szeretnénk bemutatni a történeti statisztikai feldolgozás egy lehetséges útját. Vizsgálatunkat a 10 000 főnél népesebb településekre korlátoztuk, mivel ez jól összevethető a nemzetközi és hazai szakirodalom hasonló kutatásainak eredményeivel.³ A 10 000-es népességi határ megvonását egy további szempont is indokolta. Megfigyeléseinket a településrendszeren belül a városokra kívántuk összpontosítani, így célszerűnek mutatkozott egy olyan küszöbérték választása, ami fölött településeink már valószínűleg rendelkeznek a városi lét kritériumaival. Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy választásunk bizonyos mértékig önkényes és attól függően korrigálandó, hogy miként definiáljuk a város fogalmát. Mégis úgy érezzük, a 10 000 fő feletti népességkoncentrációk vizsgálata a magyarországi városodás fontos térbeli folyamatairól tájékoztat és olyan eredményekkel szolgálhat, amelyek a későbbi – például az adatbázis kibővítése révén lehetővé váló – finomabb vizsgálatokat segítik.

Az általunk vizsgált időszakban Magyarország népessége mintegy megkétszereződött. Ennél a jelentős növekedésnél is dinamikusabb volt a 10 000 főnél népesebb települések lélekszámának a változása. Míg 1784–87-ben a lakosság 5%-a élt ezeken a településeken, addig 1851-ben már 10%, 1910-ben pedig 24% ez a mutató. A lélekszám növekedésének igazi haszonélvezői tehát a nagy települések voltak, ami megegyezik a korabeli Nyugat-Európában és Észak-Amerikában megfigyelttel. Ismert azonban, hogy a magyarországi urbanizáció bizonyos szempontból más utat járt be, mint a brit, a francia vagy az amerikai.

Először az említett településkategória térbeli megoszlását tekintjük át, majd az úgynevezett rank-size módszert alkalmazzuk. Mindkét elemzés során célszerűnek tartottuk, hogy Pestet és Budát egy népességkoncentrációnak tekintsük.

A vizsgált településrendszer térbeli elrendeződése

Vizsgálatunk nem terjed ki az egyes városok körül csoportosuló kisebb településekre és a régióként eltérő nép- és laksűrűségi mutatókra.

A XVIII. század végén a 10 000-nél nagyobb települések elsősorban fontos kereskedelmi útvonalak, vásárvonalak mentén (például Pozsony, Győr, Miskolc, Nagyvárád) és jellegzetes agrártérségekben találhatók (például Szeged, Szabadka, Zombor). A Felvidéken, a Dunántúl déli részén, az ország Tiszától keletre eső területein – Erdélyt is beleértve – jóval kevesebb ilyen település van (ld. Függelék. 1. sz. térkép).

A 19. század közepére nagymértékben megnő az alföldi települések súlya az állományban. A korábbi, mintegy 50%-kal szemben most itt található a vizsgálatunk körébe vont települések körülbelül háromnegyede. Ugyanakkor a Dunántúl déli részén, a Felvidéken és Erdélyben alig gyarapodott a 10 000-nél nagyobb települések száma (ld. Függelék. 2. sz. térkép).

1910-re a vizsgált településrendszer szóródása kiegyenlítettebb, ami elsősorban az állomány nagymértékű gyarapodásából következik. Szemben a 18. század végének 21, illetve a 19. század derekának 56 városával, most 144 település tartozik az állományba, s ezek jobban lefedik az ország egészét. Az

arányok azonban nem módosulnak döntően. A települések mintegy 70%-a található most az Alföldön és ide összpontosul a 25 000-nél népesebb települések háromnegyede. A Dunántúlon egyenletesen eloszló települések sora jelenik meg. A Felvidéken 1851 után jelentősen megnő a 10 000 főnél népesebb települések száma, bár ezek legnagyobb része állományunkon belül kisvárosnak számít. Erdélyben is megjelennek a 19. század második felében 10 000 főnél népesebb települések a három nagyobb város mellett, de ezek száma szerényebb, mint az ország más régióiban (ld. Függelék. 2-3. sz. térkép).

A húsz legnagyobb település jogállását vizsgálva szembevetendő, hogy a 18. század végén háromnegyed részük szabad királyi város, majd az alföldi városok gyarapodása miatt ez az arány a 19. század közepére a felére csökken. 1910-re a komolyabb városi hagyományokkal bíró települések – ezek legtöbbször egykori szabad királyi város – súlya ismét megnövekedik. Például Hódmezővásárhely a rangsorban 1784–87-ben a 10., 1851-ben a 6., 1910-ben ismét a 10. helyen áll. Hasonlóképpen Makó a 26., 12., majd 22., illetve Szentes a 27., 10., majd ismét a 27. helyen található. Ezzel szemben Győr 1784–87-ben a 14., 1851-ben a 28., 1910-ben a 15. a települések rangsorában. Hasonlóképpen alakul Sopron sorsa, ami ugyanezen években a 16., 37., majd 25. Ugyanerre az összefüggésre világít rá az 1910-ben 10 000-nél népesebb települések (1851 és 1910 közötti) növekedési arány szerinti csoportokba rendezése (Függelék. 2. sz. melléklet).

A népesség térbeli megoszlásának településállományunkban végbe ment változásai az alábbi jelenségekre világítanak rá:

1./ Az alföldi térség szerepe a 19. század derekáig mindenképpen meghatározó a vizsgált településkategóriában.

2./ A 19. század második felében a nagy múltú városok szerepe ismét nő az állományon belül. Ennek egyik oka minden bizonnyal az, hogy a dualizmus korának modernizáló államrendszere és a gazdasági intézmények hálózata az ország területének minél egyenletesebb lefedésére törekszik, és ehhez általában a városi hagyományokkal már rendelkező településeket használja fel.⁴

A magyar településrendszer a rank-size elemzés tükrében

A rank-size módszer először az 1920-as években, elsősorban a földrajz- és természettudományokban terjedt el, de igazi ismerettségét G. K. Zipf munkásságának köszönheti. Az amerikai kutató 1949-ben megjelent, „Human Behavior and the Principle of the Least Effort” című, nagy visszhangot keltő munkájában többek között az 1940-es évek amerikai városainak rank-size (sorrend-méret) eloszlását is vizsgálta.⁵

Az eljárás igen egyszerű. A városokat népességnagyságuk szerint csökkenő sorba rendezzük, majd kétszer logaritmikus koordináta-rendszerben úgy ábrázoljuk őket, hogy az x tengelyen a városok méret szerinti sorszámát, „rangját” adjuk meg, az y tengelyen pedig ehhez népességüket rendeljük. A kétszer logaritmikus koordináta-rendszer a jobb megjelenítésen túl azt teszi lehetővé, hogy az egyes települések között ne abszolút hanem relatív különbséget mérjünk. Zipf az amerikai városok esetében olyan eloszlást tapasztalt, amely egy -1 meredekségű egyenest rajzolt ki.

Zipf nyomán más országok településrendszerét is vizsgálni kezdték, az összehasonlítási alap pedig egyre inkább a Zipf-féle ideálisnak tekintett eloszlás lett. Az ötvenes és hatvanas években kibontakozó kutatások során azonban kiderült, hogy az amerikai kutató által megfigyelt eloszlás, városhierarchia inkább kurióznak minősül. Ezek a munkák elsősorban a városok mérete és rangja közötti összefüggéseket, illetve az ezeket meghatározó általános törvényszerűségeket vizsgálták, de a hetvenes évek elején zsákutcába jutottak.⁶

A városok, települések történetével foglalkozó történészek a nyolcvanas években újra felfedezték a rank-size módszert, s azt a maguk szempontjai szerint, az előzőektől eltérően kezdték alkalmazni. A módszer reneszánszát a várostörténetírásban a hatvanas évek végén–hetvenes évek elején kibontakozó fordulattal magyarázhatjuk. A kutatások homlokterébe egyre inkább a kora újkori városok problematikája került. Korábban a kora újkori várost a középkori vagy az ipari város szempontjából elemezték, most viszont a kutatások önálló entitásként kezdték vizsgálni. Másfelől egyes városok monografikus feldolgozása mellett a figyelem a városrendszer egészére, annak szerkezetére, változásaira is kiterjedt.⁷

Ennek magyarázata, hogy éppen a kora újkorban játszódik le az a folyamat, amelynek során a központosított állam jelenléte, a gyáripari termelés és az elosztás piacrendszerének a kifejlődése elősegíti az egyre szorosabb szálakkal összefűződő városrendszer kialakulását, mivel ezek új kommunikációs vonalakat és egyre bonyolultabb kapcsolatokat hívnak életre. A megváltozott viszonyok között a városi funkció ellátását egyre inkább a városrendszer együttesen végzi, így az új jelenségek (iparosodás, központi hatalom erősödő befolyása stb.) e rendszer egészének módosulásával járnak együtt.⁸

A rank-size módszer éppen a város- vagy településállomány egészének az elemzését teszi lehetővé, egységes szempontok szerint, a népességi adatok felhasználásával. A rank-size eloszlás az adott városhalmaz belső szerkezetének, tagolódásának jellegzetességeire hívja fel a figyelmet, egyben lehetőséget nyújt a különböző városállományok diakron és szinkron elemzésére.

A népességkoncentráció, a települések nagysága, térbeli elrendeződése számos tényező, így gazdasági, politikai, földrajzi együtthatásának eredményeképpen alakul, a rank-size görbe pedig egy erről készült pillanatfelvételnél tekinthető. A görbe alakja az előbb említett összetevők hatását tükrözi: ha több időpillanatot vetünk egybe, a görbealak módosulásai a térségben lejátszódó komplex történeti folyamatok következményei.

Ebből adódóan a rank-size elemzés a történész kezében nem cél, hanem segédeszköz. Bemutat egy adott időpillanatban létező állapotot, de lehetőséget nyújt különböző térségek összehasonlítására is, hiszen minden régió, vagy nemzeti város- és településállomány kialakítja a rá jellemző eloszlástípust. Az összevetések során azonban kerülni kell, hogy a tapasztalt eloszlásokat a Zipf-féle egyeneshez úgy viszonyítsuk, mintha az attól való eltérés vagy hasonlóság a városállomány fejletlenségének, fejlettségének egyértelmű jele volna. Gondoljunk például a 20. századi holland városokra. E térség Európa egyik legurbanizáltabb területe, a városok közötti intenzív kapcsolatrendszerrel. Ugyanakkor az állományról készített rank-size görbe lényegesen

eltér a Zipf-féle eloszlástól, hiszen itt több nagyváros egymás mellé rendeltsége a jellemző, nem pedig egy nagy központ kiemelkedése, amit arányosan csökkenő méretű városok halmaza követ.⁹

A rank-size görbék összehasonlítása arra mutat rá, hogy bizonyos, a települések eloszlását befolyásoló folyamatok milyen eltérésekkel vagy hasonlatosságokkal jelentkeztek az egyes régiókban. S mivel ráirányítja a figyelmet a településrendszer változásaira, egyben kijelölheti a további kutatások irányát.

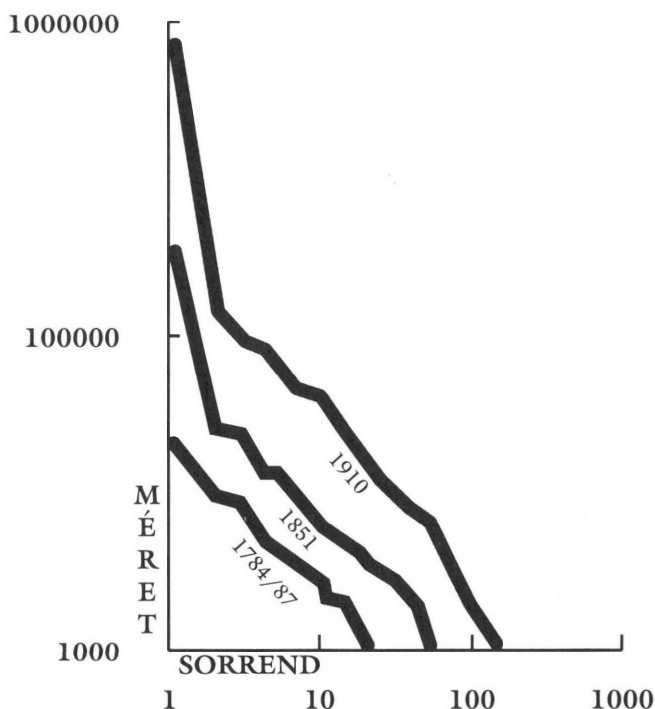
A nemzetközi szakirodalomban egy adott városállomány rank-size elemzése során éppen az összehasonlíthatóság megkönnyítése érdekében egy-egy szempont- és fogalomrendszert használnak. Munkánkban mi is ehhez igazodunk.

E szempontrendszerből a következőket vizsgáljuk:

- a görbék helyzete;
- a görbék alakja;¹⁰
- a legnagyobb város helyzete az állományon belül;
- a görbékre illesztett lineáris regressziós egyenes paraméterei.

1. sz. ábra

Rank-size eloszlás a három időpontban

Forrás: Adatbázisunk alapján.

A településállomány változásaira tehát a három időpontra megrajzolt görbék hasonlóságai és különbségei utalnak (ld. 1. sz. ábra). A görbék közötti legszembetűnőbb különbség hosszúságukban és az origótól való távolságukban jelentkezik. Az állomány jelentősen kibővül 1910-re, az egyes települések népességszáma – különösen a 19. század második felében – pedig megnövekszik.

Az 1784–87-es és az 1851-es görbe alakja a második településtől (Pozsony ill. Szeged) hasonló, vagyis itt nem történt karakteres ártrendeződés. Az 1. város ugyanakkor jelentős primátusra tesz szert, ami arra utal, hogy az eltelt hat évtized során az állomány belső szerkezetében a legfontosabb változás a legnagyobb város (Pest-Buda) és a többi település viszonyában ment végbe. A szakirodalomban a primátus elnevezést arra használják, amikor a legnagyobb város népességszáma több, mint kétszerese a második városénak. (Pest-Buda, ill. Budapest primátusának mértékéről ld. Függelék. 1. sz. melléklet). 1850-ben primátusos eloszlást figyelhetünk meg Franciaországban, Poroszországban, Hollandiában és Angliában. Az említett országok közül azonban Franciaországban, Hollandiában és Angliában 1800-hoz képest csökken a primátusos jelleg, tehát a 19. század első felében ezekben az országokban a fővárosok egyre inkább erősödő vidéki metropoliszokkal találják magukat szemben, míg Berlin népességkoncentrációja – Pest-Budához hasonlóan – épp ekkor válik meghatározóvá a városállományon belül.¹¹

Mindkét időpontban megfigyelhető, hogy a második és harmadik város is kiemelkedik az állományból, ami a görbéknek konkavo-konvex jelleget ad. 1851-re azonban ez elhalványul az erőteljes primátus kialakulása miatt. 1910-re a görbe már egyértelműen konkáv válik, mivel Budapest még inkább kiemelkedik az állományból, ugyanakkor az öt követő települések közötti különbségek csökkennek.

A városrendszeren belül végbement változások árnyaltabb vizsgálatát teszi lehetővé a görbékre illesztett lineáris regressziós egyenesek és a korrelációs együttható elemzése (ld. 2. sz. táblázat). A táblázat a regressziós egyenesek meredekségét, az állomány által jósolt legnagyobb város népességszámának logaritmusát és a korrelációs együtthatót tartalmazza. (A jósolt és a tényleges népességre vonatkozóan ld. 1. sz. táblázat)

1. sz. táblázat

Pest-Buda ill. Budapest tényleges és jósolt népessége (ezer fő)

	1784–87	1851	1910
tényleges	45	186	880
jósolt	45	95	302

Jósolt népesség fogalma: a lineáris regressziós egyenest az adott városállomány tagjainak „ideális” méretei adják meg, azaz mekkora lenne a városok népességszáma, ha az állomány tagjai egy egyenesen helyezkednének el. A legnagyobb város jósolt népessége ennek az egyenesnek és az y tengelynek a metszéspontja, vagyis az állomány ekkora „fővárost” határoz meg magának.

Forrás: Adatbázisunk alapján.

Az egész állományra (a települések 1-n-ig) számított meredekség 1910-ben jobban megközelíti a -1 -es meredekséget, mint korábban bármikor, és a görbe ebben az időpontban írható le leginkább egy egyenessel. Ez a változás a városok kapcsolatrendszerében való fokozatos erősödést, integrálódást jelentheti.¹² A népességgkoncentrációk elemzésének az eredményét természetesen a későbbiekben értelmeznünk kell további gazdaság- és társadalomtörténeti kutatások tükrében. Köztudott azonban, hogy a XIX. század második felében a közlekedés dinamikus fejlődése felgyorsította az áru- és információcserét, valamint a települések közötti migrációt, így a megfigyelt jelenségek valóban tükrözik a korszak történelmi folyamatait.

Mivel a legnagyobb város jóslott értéke és a regressziós egyenes meredeksége egyaránt növekszik a 19. század során, levonhatnánk azt a következtetést, hogy a városrendszer egységesen haladt egy szoros belső integrációjű, erősen tagolt hálózat felé, melynek keretei már a század első felében kialakultak, és a század második felében az állomány bővülése ezeken a kereteken belül ment végbe. A korrelációs együttható értékének változása azonban arra hívja fel a figyelmünket, hogy a városrendszeren belül jelentős belső átrendezés játszódott le.

A 2. illetve a 11. várostól (2-n-ig ill. 11-n-ig) számított regresszió alapján az állomány belső tagolódásának a változásaira tudunk következtetni. A 2. várostól számított regresszió a nagyobb városok, „vidéki metropoliszok”, a 11.-től számított pedig a kisebb városok állományon belüli súlyának változását mutatja. Az első (1-n) és a második (2-n) egyenes meredekségének összehasonlításakor megállapíthatjuk, hogy a század első felében nőtt, 1851 után pedig csökkent a különbség, vagyis a városok a század második felében kezdik követni a főváros erős növekedését. A második (2-n) és a harmadik (11-n) egyenes összehasonlítása pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy ebben a folyamatban a döntő szerepet a kisebb városok játszották, mivel a kisebb városok által meghatározott regressziós egyenes meredeksége, illetve az általuk meghatározott legnagyobb város jóslott értéke sokkal dinamikusabban nőtt, mint a nagyobb városokat is magában foglaló állomány hasonló mutatói (ld. 2. sz. táblázat).

2. sz. táblázat

A városok lognormál eloszlásának paraméterei a három időpontban

		1784–87	1851	1910
1-n	q	– 0,46	– 0,54	– 0,67
	log P*	4,65	4,98	5,48
	R ²	98,83%	94,75%	96,32%
2-n	q	– 0,38	– 0,43	– 0,59
	log P*	4,53	4,80	5,32
	R ²	96,47%	97,47%	96,86%
11-n	q	– 0,24	– 0,25	– 0,46
	log P*	4,19	4,49	5,05
	R ²	76,22%	86,36%	92,35%

Jelmagyarázat:

q= lineáris regressziós egyenes meredeksége

log P*= a legnagyobb város jósolt népességének logaritmusa

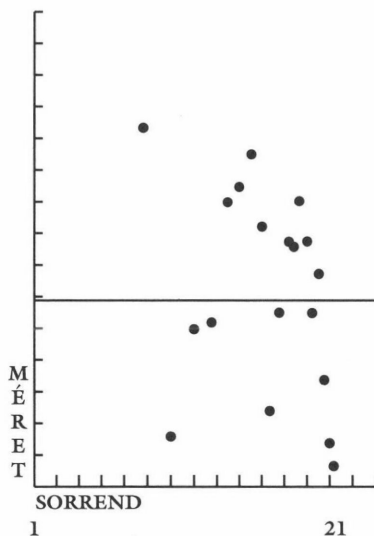
R²= korrelációs együttható négyzete

Forrás: Adatbázisunk alapján.

A városrendszer belső tagolódása plasztikusan rajzolódik ki a regressziós egyenesekhez viszonyított szórást bemutató ábrán. (2., 3., 4., sz. ábrák)

2. sz. ábra

A városok szóródása a regressziós egyenesre számítva 1784–87-ben

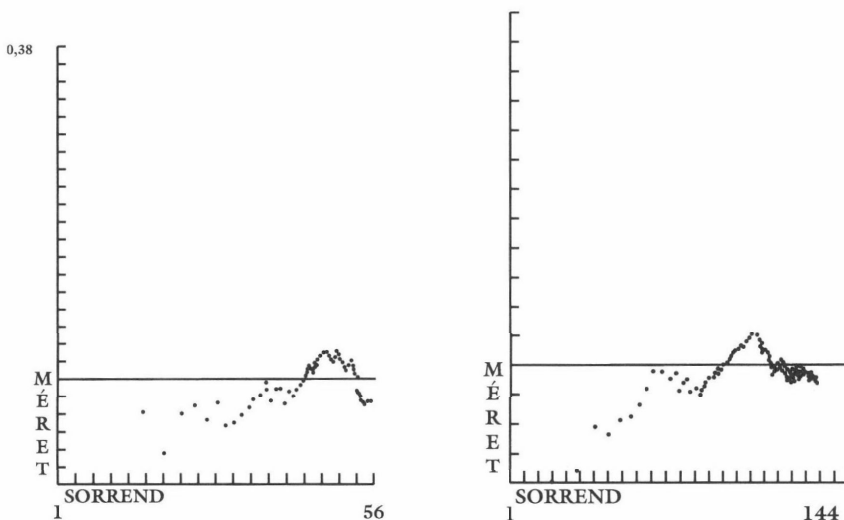
Forrás: Adatbázisunk alapján.

A József-kori állományt önmagában nem elemezzük most, mivel ekkor még kevés 10 000 főnél népesebb város van Magyarországon, ezért itt az alacsonyabb népességhatár lenne indokolt. Megjegyezzük azonban, hogy az ábrán látható nagy szóródás a legnagyobb városok közötti gyenge tagolódást, egymáshoz való integrálódásuk kezdetlegesebb fokát sugallja.

Az 1851-es és 1910-es szórás világosan mutatja, milyen jelentős különbség van a főváros és a „vidéki metropoliszok” helyzete között. Míg az utóbbiak értékei mélyen a regressziós egyenes alatt helyezkednek el, addig a kisebb városokéi megközelítik, majd egy hurkot képezve meg is haladják a „várható” értékeket. Az egyenes fölé kerülő városok meghatározó csoportját képezik az alföldi mezővárosok (1851-ben csaknem 60%, 1910-ben 50%). Említést érdemel hogy 1910-ben megjelenik három, a kialakuló budapesti agglomerációhoz tartozó település a hurokban.¹³

3–4. sz. ábra

*A városok szóródása a regressziós egyenesre számítva
1851-ben 1910-ben*

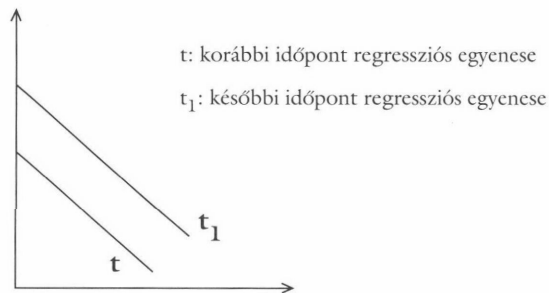

Forrás: Adatbázisunk alapján.

A lineáris regressziós elemzés további következtetések levonására is lehetővé ad. Bernard Lepetit a francia városállomány diakron vizsgálatánál a regressziós egyenesek vizsgálatának összegzéseként négy modellt javasol.

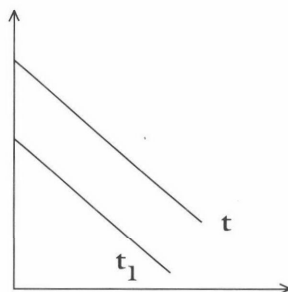
1. Urbanizáció (a városi népességnövekedés szempontjából), ahol nincs kapcsolat a városok mérete és a növekedés üteme között.

5. sz. ábra

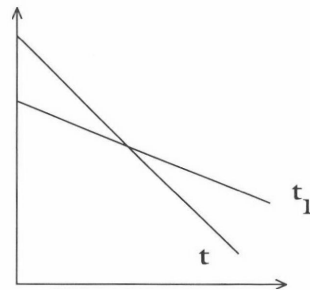
2. Dezurbanizáció (a városi népességnövekedés szempontjából), ahol nincs kapcsolat a városok mérete és a növekedés üteme között.

6. sz. ábra

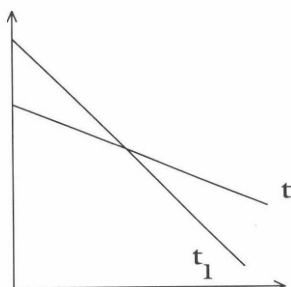
3. A városok mérete negatívan hat a növekedés ütemére.

7. sz. ábra

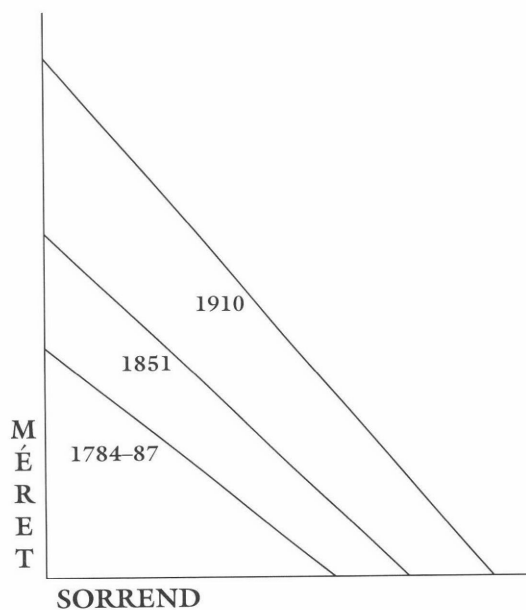
4. A városok mérete pozitívan hat a növekedés ütemére

8. sz. ábra

A magyar városrendszert egészében vizsgálva a negyedik típusba sorolhatjuk, azaz a városok mérete összességében pozitívan befolyásolja növekedés ütemét (ld. 9. sz. ábra).

9. sz. ábra

Az ábrán látható egyenesek alakját azonban elsődlegesen a főváros növekedése határozza meg, ismét hangsúlyozva Budapest döntő súlyát a településrendszerben. Ha modellünket a legnagyobb város nélkül rajzolnánk meg, a harmadik típusú mozgást észlelnénk, azaz, hogy a 10 000-nél népesebb városok mérete és növekedési ütemük között inkább fordított arányosság a jellemző.

Összességében tehát egy egyre erősebben tagolódó városrendszer képe rajzolódik ki. Az integrálódási folyamat azonban sajátos magyarországi (közép-európai) keretek között ment végbe, mivel a gyarapodás két legfontosabb haszonélvezője Budapest és a kisebb városok voltak. A század első felében a főváros dinamikus fejlődése mögött elmarad a többi város népesedési üteme, és megfigyelhető az alföldi települések egyfajta dominanciája az állománynon belül. A század második felében a főváros továbbra is igen gyors növekedését megközelíti a többi város, miközben, ha kissé csökkenő mértékben, de még mindig jelentős szerep jut az alföldi népességgkoncentrációknak. A legnagyobb város karakteres primátusa megfelel a nyugat-európai országok hasonló típusú városrendszeréinél megfigyeltnek, de ezekben az országokban ez a jelenség együtt jár a „vidéki metropoliszok” dinamikus népességyarapodásával. Nálunk a vidéki nagyvárosoknál erőteljesebben növekszik a kisebb városok épessége, ami Nyugat-Európában inkább az 1850 előtti évtizedekre jellemző.

Összegzés

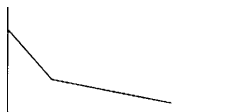
A települések népességszámának és az ennek alapján kialakított nagyság szerinti rangsornak a vizsgálatával a magyar településrendszer története bontakozik ki előttünk. Az általunk elemzett települések súlya erőteljesen növekszik az ország településrendszerén belül. A nagyobb települések nemcsak számszerű gyarapodáson mennek keresztül, de kitapintható a közöttük lévő kapcsolatrendszer megváltozása is. A rank-size elemzés a fokozottabb belső integráció kialakulását mutatja. Másfelől megfigyelhetünk bizonyos átrendeződést az urbanizációt elősegítő tényezők között. A század elején a legdinamikusabban az alföldi, elsősorban dél-alföldi városok növekedtek, ahol a növekedésben minden bizonnyal a mezőgazdaság, az agrárcikkek forgalmába való bekapcsolódás játszott fontos szerepet. A XIX. század második felétől azonban a nagy hagyományú, volt szabad királyi városok nagyobb mérvű gyarapodása a jellemző, szemben a legnagyobb, elsősorban alföldi néptömrölések lelassuló növekedésével. Ez utóbbi pedig a mezőgazdasági terménykereskedelem mellett más urbanizációs tényezők fokozódó hatását mutatja. Ezek közül elsősorban a vasúthálózat kiépülését szokás hangsúlyozni.

Munkánk legfontosabb tanulságának azt tartjuk, hogy sikerült megragadni a magyarországi urbanizáció egyik legfontosabb sajátosságát: a városi népességnövekedés – a XVIII. században már megfigyelt folyamat szerves folytatásaként¹⁴ – elsősorban a fővárosra és a kisebb városokra koncentrálódott. Sem az alföldi nagy népességtömrölések, sem a XIX. század második felében újraéledő volt szabad királyi városok nem növekedtek olyan mértékben, hogy a nyugat-európai, e korszakban kialakuló regionális fővárosok nemzeti városállománynon belüli arányát, súlyát megközelítsék.

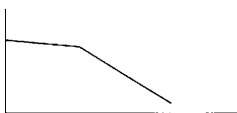
Reményeink szerint az ismertetett adatbázis, kiegészítve újabb adatokkal, segítséget fog nyújtani a magyar városrendszer egységesülését, a települések közötti kapcsolatok minőségét elemző további kutatásokhoz.

Jegyzetek

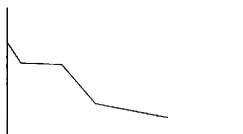
1. Beluszky Pál: A polgárosodás törékeny váza. *Tér és Társadalom* 1990. 3–4. 13.
2. Erdei Ferenc: A magyar város. Budapest, 1939.
3. Lepetit, Bernard: Les villes dans la France moderne (1740–1840) Paris, 1988.; deVries, Jan: European Urbanization 1500–1800. London, 1984.; Rozman, Gilbert: Urban Network and Historical Stages. *Journal of Interdisciplinary History* 1978. 1.; Skinner, G. W.: The City in the Late Imperial China. Stanford, Calif., 1977.; Granasztói György: A dunai térség városodása (16.–18. sz.). *Demográfia* 1989. 3–4. 157–188.
4. Vesd össze ezt: Magyarország története. 7/1. kötet. Bp., 1978. 403–410.
5. Zipf, G. K.: Human Behavior and the Principle of the Least Effort. Cambridge, Mass., 1949.
6. A rank-size módszer történetéről: D. Pumain: La dynamique des villes. Paris, 1982.; Lepetit, B.: i.m. 176–185.; Richardson, H. W.: Theory of the distribution of city sizes: Review and Prospects. *Regional Studies*, 1973. 239–251.
7. A városrendszereket elemző nemzetközi szakirodalomból lásd például: deVries: i.m.; Clark, Peter: The Transformation of English Provincial Towns. London, 1984.; Lepetit: i.m.; A magyar munkák közül lásd: Bácskai Vera, Beluszky Pál, Faragó Tamás, Granasztói György, Gyimesi Sándor, Katus László, Nagy Lajos, Tímár Lajos és Vörös Károly tanulmányait.
8. Tilly, Charles: The Vendée. Cambridge, Mass., 1964.; és Skinner: i.m.
9. deVries: i.m. 112–120.
10. A töréspontoktól szabdalt görbéket a Zipf-féle és az ahhoz hasonló, de nem –1 meredekségű egyenes mellett, a városállományok elemzői a következő típusokba sorolták:
a/ Konkáv (Egy nagy település magasan kiemelkedik az állományból, öt erősen leszakadva, egyenletesen követi a többi település.)

- b/ Konvex, vagy oligarchikus (A legnagyobb városok mérete közt kicsi a különbség, ötlet leszakadva követi a többi település.)

c/ Konkávo-konvex (A legnagyobb város kiemelkedik az állományból, 5t leszakadva követi néhány nagyobb település, majd ezektől is leszakadva következnek az állomány többi tagjai.)

A különböző típusok nem feltétlenül esnek egybe az adott állomány fejlett város-hálózattá alakulásának szakaszaival, e modellek az állományon belül végbement diakron változásokat segítenek értelmezni, és segítik a különböző állományok összevetését.

11. deVries: i. m. 112–120.
12. Hasonló következtetésre jut Bernard Lепetit és Granasztói György is Franciaország, illetve a dunai térség kora újkori városodásának elemzésekor.
13. Ezek: Erzsébetfalva, Kispeszt és Rákospalota.
14. Ld. Granasztói: i. m.

Függelék

1. sz. melléklet

1. A 10 000 főnél nagyobb városok a József-korban

Város	Jogállás*	Népesség	Város	Jogállás	Népesség
1. Budapest	1	44 623	14. Győr	1	13 421
2. Debrecen	1	30 064	15. Zombor	1	13 236
3. Pozsony	1	28 707	16. Sopron	1	12 639
4. Kecskemét	2	22 270	17. Komárom	1	11 970
5. Szeged	1	20 947	18. Székesfehérvár	1	11 816
6. Szabadka	1	19 293	19. Újvidék	1	11 054
7. Selmecbánya	1	18 839	20. Nagyváradi	2	10 532
8. Brassó	1	17 792	21. Jászberény	2	10 209
9. Eger	1	17 083	Összesen		372 400
10. Hódmezővásárhely	2	15 822			
11. Miskolc	2	14 089			
12. Nagyszeben	1	14 066			
13. Kolozsvár	1	13 928			

*Jelmagyarázat:

1 = szabad királyi város

2 = mezőváros

3 = község

2. A 10 000 főnél népesebb települések 1851-ben

Város	Jogállás	Népesség	Város	Jogállás	Népesség
1. Budapest	1	186 496	30. Pécs	1	15 821
2. Szeged	1	50 244	31. Gyula	2	15 746
3. Szabadka	1	48 126	32. Baja	2	15 410
4. Pozsony	1	36 742	33. Hajdúböszörmény	2	15 033
5. Kecskemét	2	36 136	34. Zenta	2	14 794
6. Hódmezővásárhely	2	33 325	35. Nyíregyháza	3	14 404
7. Debrecen	1	29 624	36. Nagybecskerek	2	14 350
8. Miskolc	2	28 888	37. Sopron	1	14 304
9. Brassó	1	25 434	38. Nagykikinda	2	13 866
10. Szentes	2	24 276	39. Gyöngyös	2	13 632
11. Békéscsaba	3	23 400	40. Vác	2	13 250
12. Makó	2	22 811	41. Kassa	1	13 034
13. Arad	2	22 398	42. Szatmárnémeti	1	12 874
14. Zombor	1	21 601	43. Csongrád	2	12 802
15. Nagyváradi	2	21 221	44. Kiskunhalas	2	12 722
16. Kiskunfélegyháza	2	20 049	45. Pápa	2	12 417
17. Temesvár	1	20 000	46. Karcag	2	11 979
18. Kolozsvár	1	19 346	47. Dunaföldvár	2	11 759
19. Eger	1	18 154	48. Szolnok	2	11 687
20. Békés	2	17 985	49. Orosháza	3	10 983
21. Szarvas	3	17 292	50. Komárom	1	10 953
22. Versec	1	17 244	51. Kalocsa	2	10 697
23. Nagykőrös	2	16 976	52. Veszprém	2	10 468
24. Jászberény	2	16 958	53. Hajdúszoboszló	2	10 399
25. Cegléd	2	16 944	54. Hajdúnánás	2	10 178
26. Székesfehérvár	1	16 800	55. Esztergom	1	10 144
27. Nagyszeben	1	16 268	56. Újvidék	1	10 000
28. Győr	1	16 213	Összesen		1 200 657
29. Mezőtúr	2	16 000			

3. A 10 000 főnél népesebb települések 1910-ben

Város	Jogállás	Népesség	Város	Jogállás	Népesség
1. Budapest	1	880 371	46. Csongrád	3	25 310
2. Szeged	1	118 328	47. Algyő	3	25 310
3. Szabadka	1	94 610	48. Rákospalota	3	25 147
4. Debrecen	1	92 729	49. Törökszentmiklós	3	25 086
5. Pozsony	1	78 223	50. Kiskunhalas	2	24 381
6. Temesvár	1	72 555	51. Gyula	2	24 284
7. Kecskemét	1	66 834	52. Kaposvár	2	24 124
8. Nagyváradi	1	64 169	53. Marosvásárhely	1	23 728
9. Arad	1	63 166	54. Karcag	2	22 996
10. Hódmezővásárhely	1	62 445	55. Komárom	1	22 337
11. Kolozsvár	1	58 481	56. Orosháza	3	22 264
12. Újpest	2	55 197	57. Máramarossziget	2	21 370
13. Miskolc	1	51 459	58. Baja	1	21 032
14. Pécs	1	49 822	59. Pancsova	1	20 808
15. Győr	1	44 300	60. Pápa	2	20 150
16. Kassa	1	44 211	61. Sátoraljaújhely	2	19 940
17. Békéscsaba	3	42 599	62. Lugos	2	19 818
18. Brassó	2	38 999	63. Óbecse	3	19 372
19. Nyíregyháza	2	38 198	64. Vác	2	18 952
20. Székesfehérvár	1	36 625	65. Gyöngyös	2	18 314
21. Kiskunfélegyháza	2	34 924	66. Esztergom	1	17 881
22. Makó	3	34 899	67. Kiskundorozsma	3	17 719
23. Szatmárnémeti	1	34 892	68. Resicabánya	3	17 384
24. Cegléd	2	33 942	69. Munkács	2	17 275
25. Sopron	1	33 932	70. Diósgyőr	3	17 221
26. Újvidék	1	33 590	71. Mezőkövesd	3	17 202
27. Szentes	2	31 593	72. Mohács	3	17 092
28. Erzsébetfalva	3	30 970	73. Magyarakanizsa	2	17 003
29. Szombathely	2	30 947	74. Ungvár	2	16 916
30. Zombor	1	30 593	75. Hajdúnánás	2	16 781
31. Kispest	3	30 212	76. Nyitra	2	16 419
32. Jászberény	2	29 675	77. Eperjes	2	16 323
33. Zenta	2	29 629	78. Érsekújvár	2	16 228
34. Nagyszeben	2	29 599	79. Hajdúszoboszló	2	16 093
35. Szolnok	2	28 778	80. Nagykároly	2	16 078
36. Nagykőrös	2	28 575	81. Kiskunmajsa	3	15 949
37. Hajdúböszörmény	2	28 159	82. Nagyszalonta	3	15 943
38. Eger	2	28 052	83. Selmecbánya	1	15 185
39. Versec	1	27 370	84. Nagyszombat	2	15 163
40. Békés	3	26 875	85. Szekszárd	2	14 947
41. Nagykikinda	2	26 795	86. Veszprém	2	14 792
42. Nagykanizsa	2	26 524	87. Abony	3	14 729
43. Nagybecskerek	2	26 006	88. Szenttamás	3	14 335
44. Szarvas	3	25 879	89. Nagylak	3	14 034
45. Mezőtúr	2	25 835	90. Salgótarján	3	13 746

Város	Jogállás*	Népesség	Város	Jogállás	Népesség
91. Kisújszállás	2	13 538	122. Monor	3	11 436
92. Endrőd	3	13 514	123. Jászapáti	3	11 402
93. Dévaványa	3	13 511	124. Polgár	3	11 375
94. Torda	2	13 427	125. Dész	2	11 210
95. Soroksár	3	13 345	126. Budafok	3	10 954
96. Mezőberény	3	13 285	127. Zsombolya	3	10 893
97. Jászárokszállás	3	13 268	128. Balassagyarmat	3	10 887
98. Beszterce	2	13 236	129. Zalaegerszeg	2	10 844
99. Apatin	3	13 129	130. Besztercebánya	2	10 776
100. Túrkeve	2	13 097	131. Mór	3	10 654
101. Battonya	3	13 001	132. Nagyszentmiklós	3	10 617
102. Losonc	2	12 939	133. Újfehértó	3	10 567
103. Beregszász	2	12 933	134. Igló	2	10 525
104. Nagybánya	2	12 877	135. Tótkomlós	3	10 502
105. Jánoshalma	3	12 676	136. Hajdúdorog	3	10 468
106. Püspökladány	3	12 585	137. Kunszentmárton	2	10 410
107. Paks	3	12 561	138. Huszt	3	10 292
108. Ada	3	12 500	139. Mohol	3	10 254
109. Balmazújváros	3	12 472	140. Csurog	3	10 184
110. Topolya	3	12 471	141. Miava	3	10 063
111. Stájerlakanina	3	12 336	142. Mindszent	3	10 057
112. Rózsahegy	2	12 249	143. Péterréve	3	10 049
113. Petrozsény	3	12 183	144. Kisvárd	3	10 019
114. Hatvan	3	12 097	Összesen		4 284 073
115. Dunaföldvár	3	12 087	*Jelmagyarázat: 1 = törvényhatósági jogú város 2 = rendezett tanácsú város 3 = község Forrás: Adatbázisunk alapján.		
116. Kalocsa	3	11 738			
117. Gyoma	3	11 699			
118. Segesvár	2	11 570			
119. Kiskőrös	3	11 562			
120. Fehértemplom	2	11 524			
121. Bácsalmás	3	11 498			

2. sz. melléklet

A tízezerél népesebb települések csoportosítása növekedési mutató szerint.

1. Az 1910-ben 10 000-nél népesebb települések, melyek növekedési mutatója 1851–1910

a/ 1000% felett:	b/ 500% felett:	c/ 500–400% között:	d/ 400–300% között:
Algyő	Losonc	Nagykanizsa	Budafok
Petrozsény	Szombathely		Kisvárd
Salgótarján	Rózsahegy		Beregszász
Rákospalota	Hatvan		Újvidék
Újpest	Resicabánya		Kassa
	Kaposvár		Pécs
			Kolozsvár
			Nagyvárad
			Temesvár
			Debrecen
			Soroksár
			Diósgyőr
			Sátoraljaújhely
			Máramarossziget

2. Az 1910-ben 10 000-nél népesebb települések, melyek növekedési mutatója 1784–1851 között

a/ 300% felett:

Déaványa
Budafok
Beregszász

b/ 300–250% között:

Nagybecskerek
Nagykikinda
Szentés
Kiskunfélegyháza
Arad
Kisvárd
Mohol
Bácsalmás
Balmazújváros
Battonya
Endrőd
Kiskunmajsa
Nyitra

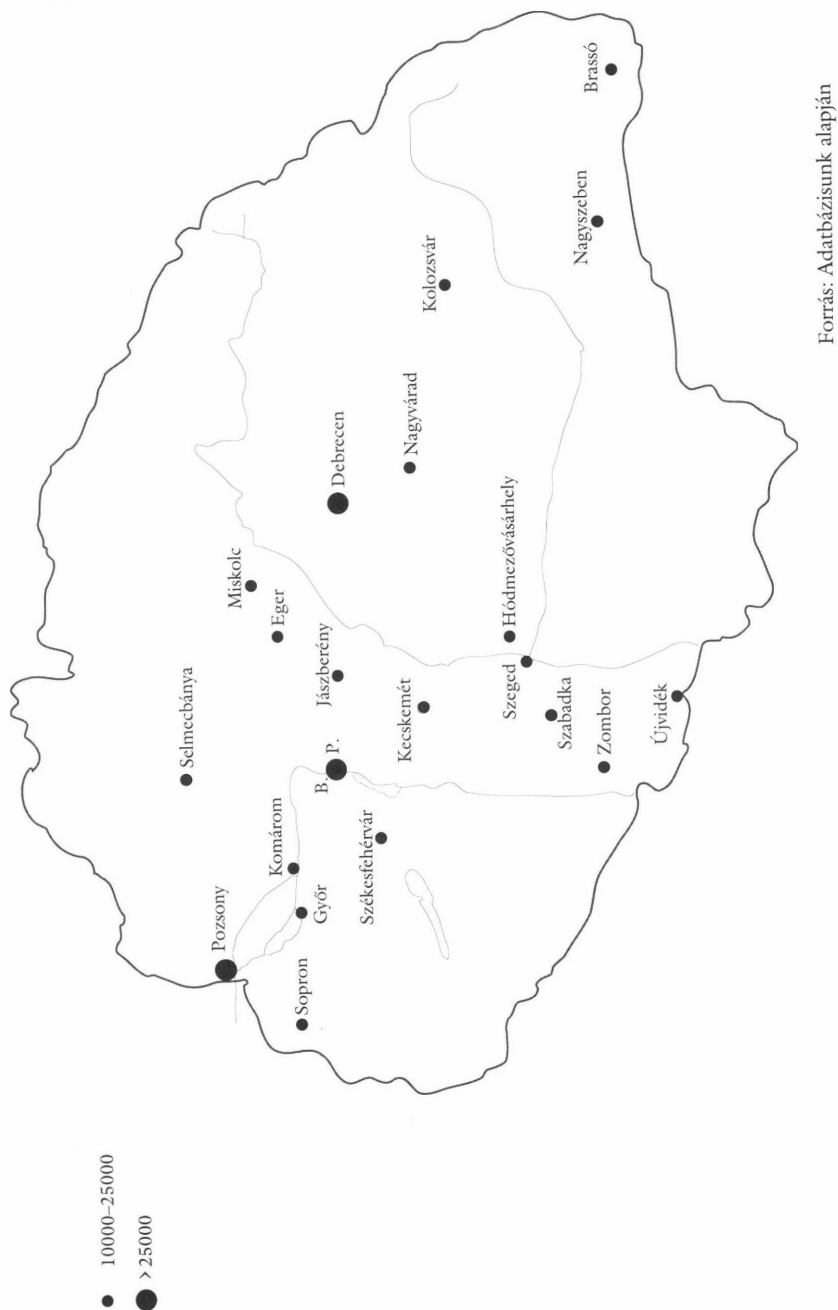
c/ 250–200% között:

Rákospalota
Mezőtúr
Lovas
Békés
Zenta
Cegléd
Makó
Nyíregyháza
Békéscsaba
Miskolc
Hódmezővásárhely
Nagyvárad
Temesvár
Szabadka
Szeged
Péterréve
Mindszent
Huszt
Kunszentmárton
Tótkomlós
Újfehértó
Kiskőrös
Gyoma
Dunaföldvár
Topolya
Püspökladány
Jánoshalma
Túrkeve
Apatin
Mezőberény
Kisújszállás
Magyarkanisza
Diósgyőr
Baja
Orosháza
Gyula
Kiskundorozsma

Forrás: Adatbázisunk alapján

1. sz. térkép

Magyarország 10 000 lakosnál népesebb települései 1784–87

2. sz. térkép

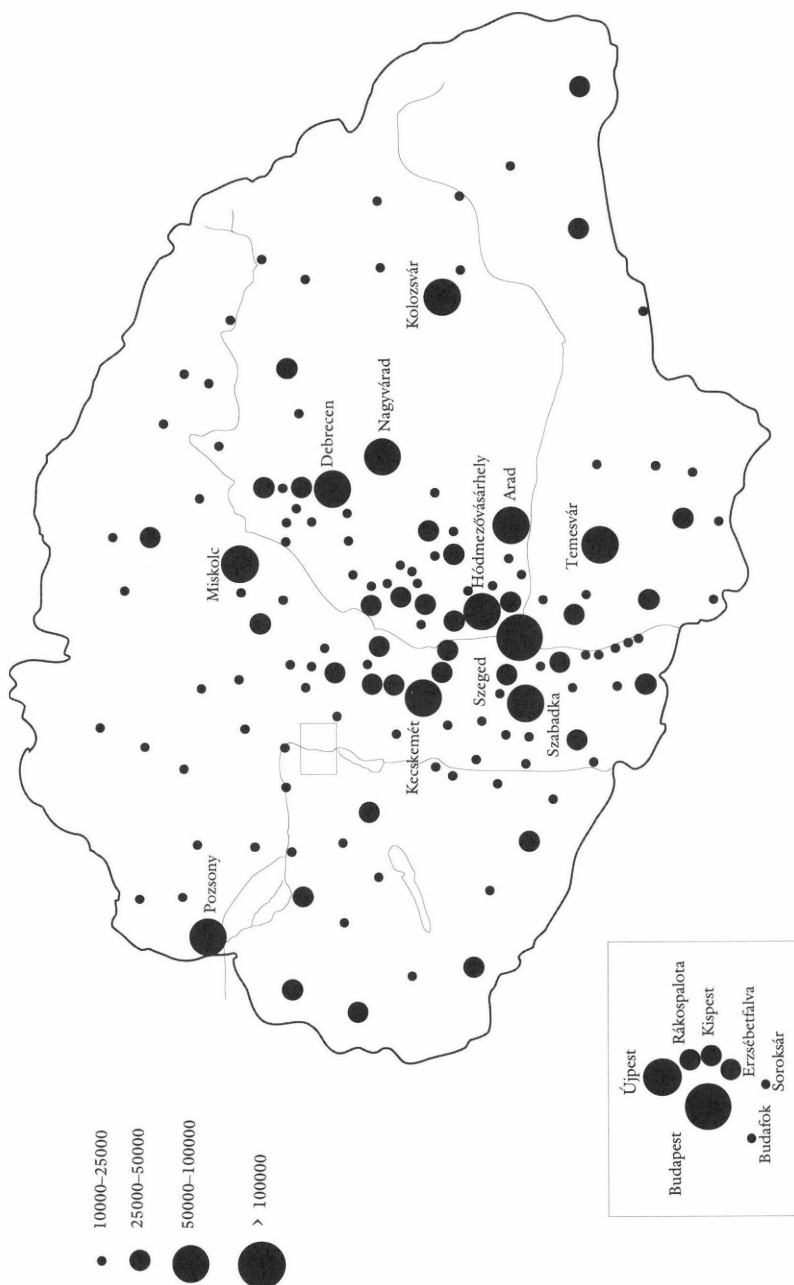
Magyarország 10 000 lakosnál népesebb települései 1851 (1857)

Forrás: Adatbázisunk alapján

3. sz. térkép

Magyarország 10 000 lakosnál népesebb települései 1910

Forrás: Adatbázisunk alapján